

**ТЕМА № 4. ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І
ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні
2. Право на приватну власність
3. Право на підприємницьку діяльність
4. Право на працю

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

52. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.
53. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.
54. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.
55. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: -АрТекл, 1997. – 624 с.
56. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.
57. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
58. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.
59. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.
60. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.
61. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.
62. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //

Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

63. Скавроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

64. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

65. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

66. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

67. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

68. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація //

Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити економічні права та свободи людини і громадянина в Україні, право на приватну власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю.

ВСТУП

Економічні права належать до прав другого покоління. У соціалістичній концепції прав людини вони були домінуючими, а західна політико-правова думка завжди протиставляла їх громадським та політичним правам. Адже ці права вважалися західними правознавцями абсолютними, невід'ємними, і повинні беззаперечно визнаватися і виконуватися державою, в той час як ступінь дотримання соціально-економічних прав знаходиться в залежності від стану економіки кожної конкретної країни. Тому західна доктрина вважає, що і конституційно-правовий механізм їх закріплення та регулювання має бути максимально гнучким.

У Міжнародному пакті про економічні права визначається (ст. 2), що ці права повинні забезпечуватися поступово та в максимальних межах наявних ресурсів держави. Але як бути, коли цих «наявних ресурсів» обмаль? Відповідь на це питання можна знайти в концепції соціальної держави, центром якої є

принцип відповідальності держави за забезпечення прожиткового мінімуму громадян.

На визнання соціально-економічних прав як складової правового статусу особи значний вплив відіграла регламентація цих прав у конституціях соціалістичних країн. Пізніше вони були віднесені до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні соціальні та культурні права та закріплені низкою інших міжнародних документів. Однак і сьогодні далеко не всі держави можуть реально захистити всі важливі права цієї групи. Основна причина – стан економіки країни. Адже соціальна функція може здійснюватися в повному обсязі лише за умов високого рівня економічного розвитку, що дозволяє розумно перерозподіляти засоби та ресурси, зберігати свободу ринкової економіки та підприємництва.

I. ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Важливе місце в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина займають і економічні права та свободи, які визначають можливість людини створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність. До основних економічних прав і свобод людини і громадянина відносять: право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13).

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

Конституція України містить порівняно незначну кількість основних економічних прав і свобод-право приватної власності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Утім ці конституційні права отримали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві

України.

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України. Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага). Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними і особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Водночас Основний Закон застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Держава гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та декларує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тож націоналізація та реприватизація об'єктів права приватної власності є неконституційною.

Конфіскація як форма відчуження приватної власності може застосовуватися лише за рішенням суду, як додаткова санкція в адміністративній і кримінальній юридичній відповідальності.

Наступним важливим економічним правом є право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання

прибутку; за суб'єктами – це право належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, упереджує зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в Україні діє Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Конституція України також покладає на державу обов'язок захищати права споживача, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів. Тобто держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

Похідним від права власності є й право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ч. 3 ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13), але це право є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

II. ПРАВО НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стало можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

Про власність як належність або присвоєння матеріальних благ може йтися як у виробництві, так і у споживанні; як при їх розподілі, так і при обміні. Тому відносини власності слід розглядати як право власності, що внаслідок своєї приватної природи регулюється цивільним правом, а також і як інші інституції в економіці і в праві. Тобто право власності є комплексним, оскільки відносини власності регулюються і нормами інших галузей права: конституційного, кримінального, фінансового, адміністративного та ін., а власність взагалі виступає економіко-правовим явищем, у якому правова форма нерозривно злита з економічним змістом.

Утвердження в Україні приватної власності є показовим фактором перетворення її на державу з ринковою орієнтацією, свободою підприємницької діяльності і виступає необхідною умовою для розвитку гармонійної особистості. Приватна власність є вагомим чинником як для кожного зокрема, так і для суспільств; в цілому, стан якого залежить від добробуту його членів.

Право власності є абсолютним і найширшим із існуючих прав. Традиційно для нашої країни Конституція передбачає як повноваження власника правомочності по володінню, користуванню та розпорядженню тими

об'єктами, що належать особі. Цими правомочностями охоплюються майже всі можливості, ще може реалізувати власник.. Однак їх не слід вважати замкнутим колом, бо власник має право здійснювати зі своїм майном будь-які дії, що їх можна не розуміти буквально як зазначені правомочності, якщо це не суперечить загальним правовим засадам.

У статті 41 Конституції України йдеться про приватну власність фізичних осіб, якими є як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства. В розвиток цих конституційних положень ЦК України передбачається й право приватної власності юридичних осіб (статті 115, 3 і 8) – право юридичних осіб приватного права, якими є товариства та установи.

Об'єктами права приватної власності можуть бути як предмети матеріального світу – майно або речі, так і результати інтелектуальної, творчої діяльності. Взагалі майно розглядається як поняття, що ширше за речі, до складу якого входять як речі, так і права, а також цінні папери, тобто так звані «безтілесні речі», якими є певні зобов'язання, – сплатити борг чи вимагати його повернення (активи і пасиви) або корпоративні права. Правовий режим окремих речей та права власності на них встановлюється цивільним законодавством та іншими його галузями – природо-ресурсовим, сімейним тощо.

Поряд із правом власності на речі (речовим правом) має місце такий вид абсолютних прав, як виключні права на ідеальні результати інтелектуальної, творчої діяльності, якими є її продукт, що називається залежно від його характеру твором науки, літератури, мистецтва, винаходом, промисловим зразком та ін. Відносини в цій сфері регулюються законодавством з інтелектуальної та промислової власності.

Способи набуття права власності можуть бути різними. Вони поділяються на первісні та похідні, загальні та спеціальні. Первісним способом право власності набувається тоді, коли майно не мало власника або ж воно незалежне від волі власника. Це такі способи, як виготовлення речей (особливо шляхом виробництва в підприємницькій діяльності), знахідка, привласнення загально-доступних дарів природи та ін. Похідним способом набувається право власності з волі власника речі, передусім укладенням договорів – купівлі-продажу,

дарування, міни, довічного утримання тощо.

Різні способи набуття права власності регулюються з більшим чи меншим ступенем деталізації. Наприклад, широко представлене законодавство, що стосується цінних паперів, приватизації, інтелектуальної власності. Значно менше піддане регулюванню набуття права власності за набувальною давністю, на скарб, безгосподарне майно тощо.

Окремі види майна потрапляють у власність при додержанні певних вимог до суб'єктів і порядку набуття ними права власності, наприклад на державне майно при його приватизації. Законодавство України передбачає також, що деякі види майна не можуть перебувати у приватній власності – це бойова і спеціальна воєнна техніка, вибухові речовини, зброя і т. ін.

Обмеження можливості мати у приватній власності певне майно можуть стосуватись і окремих приватних осіб. Так, частиною 2 ст. 374 ЦК допускається можливість встановлення для іноземців та осіб без громадянства обмежень стосовно земельних ділянок, хоча, за загальним правилом, їм може надаватись земельна ділянка у власність. Навпаки, іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на землю лише у випадках, встановлених законом (ч. 3 ст. 374 ЦК). Так, частиною 2 ст. 81 Земельного кодексу України встановлюється право іноземних громадян та осіб без громадянства набувати у власність земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності. А частина 4 ст. 22 Земельного кодексу України містить заборону передачі у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам земель сільськогосподарського призначення.

Громадяни можуть користуватися не тільки майном, яке належить їм на праві приватної власності, а й об'єктами права державної та комунальної власності, тобто власністю суб'єктів публічного права – держави та територіальних громад. Це як природно необхідне використання шляхів, мостів, земель паркової зони, узбереж тощо, так і використання як соціального феномена – через заклади освіти, здоров'я, спорту. Відбувається таке

використання безоплатно і на оплатній основі, що здійснюється на підставі та в порядку, встановлених законом. Поширеним оплатним способом використання державного та комунального майна є передача його в оренду.

Непорушність права приватної власності є загальним принципом, на підставі якого законами України передбачаються конкретні норми та механізми, що забезпечують дієвість цих гарантій. Непорушність права власності має широкий зміст і означає проголошення невторчання будь-кого, в тому числі державних органів, у здійснення власником своїх повноважень, неможливість прояву свавілля відносно приватного власника та його прав, недопустимість будь-яких порушень його влади над своїм майном, а також дій всупереч інтересам власника, його волі тощо.

Конкретніше ця конституційна гарантія втілюється в заборону протиправного позбавлення права власності. За загальним правилом, виходячи з принципу непорушності права приватної власності, лише сам власник може вирішувати питання про припинення свого права на майно. Це відбувається шляхом відчуження майна, наприклад укладенням відповідних договорів, знищенням майна, відмовою від нього. При цьому в певних випадках вимагається дотримання визначених законодавством вимог. Наприклад, при відмові від нерухомості власник повинен повідомити органи державної реєстрації прав на нерухомість. За заявою власника вносяться зміни до відповідного реєстру, якщо йдеться про відмову від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації (ст. 347 ЦК).

Однак не виключаються випадки примусового позбавлення приватного власника права поза його волею. У статті 41 Конституції України вказується на виключність примусового відчуження об'єктів права приватної власності, мотив, підстави, порядок та умови його застосування. Так, мотивом такого примусу може бути лише суспільна необхідність, внаслідок якої суспільні інтереси конкурують з приватними, і саме на користь перших встановлюються певні механізми позбавлення приватного власника свого майна. При цьому від відповідного органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування вимагається доведення цього факту, наприклад, що використання земельної ділянки є неможливим без

припинення права власності на неї. Підстави та порядок примусового відчуження встановлюються законом, і воно відбувається шляхом прийняття або відповідного закону (наприклад, при націоналізації), або акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим (наприклад, при реквізиції), або судового рішення (наприклад, при вилученні земельної ділянки). Умовами примусового вилучення об'єктів права приватної власності є попереднє та повне відшкодування їх вартості із наголошенням на можливості цього лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

ЦК України деталізує регулювання випадків примусового позбавлення приватного власника його майна, встановлюючи при цьому механізм, якого слід дотримуватися. До його складу при примусовому викупі земельної ділянки та/або нерухомого майна у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, входять: письмове повідомлення приватного власника відповідним органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування про необхідність викупу його земельної ділянки; запропонування викупної ціни, строків та інші умови викупу; винесення судом рішення про викуп земельної ділянки. При цьому приватний власник має певні права, зокрема вимагати забезпечення його та членів його сім'ї помешканням у розмірі та в порядку, встановленому законом; надання іншої, рівноцінної за якістю земельної ділянки в межах даного населеного пункту; компенсації вартості свого майна та відшкодування завданих збитків та ін.

Примусове відчуження права власності можливе й шляхом викупу безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури (ст. 352 ЦК),

звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, що здійснюється за загальними правилами про цивільно-правову відповідальність осіб та регулюється Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами і законодавством про банкрутство. Реквізиція (ст. 353 ЦК) застосовується тоді, коли мають місце надзвичайні обставини, а саме: стихійні лиха, аварії, епідемії, епізоотії.

На відміну від зазначених випадків примусового відчуження права приватної власності конфіскація є безоплатним вилученням у власника належного йому майна за рішенням суду у вигляді санкції за здійснення правопорушення (ст. 354 ЦК). Тобто конфіскація може розглядатися як різновид майнової відповідальності особи. Її застосування можливе виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Отже, адміністративний порядок конфіскації майна законодавством України не допускається.

По своїй суті право власності надає необмеженість правового панування над речами (майном), що є його об'єктами. Однак з давніх часів право виходило з недопустимості безмежної волі окремої особи, що було б не тільки запереченням права, але і прямою протилежністю добра. Обмеження – це іманентно внутрішньо властива характеристика права власності. Тому Конституцією України встановлюється неможливість таких дій власника, якими б завдавалася шкода правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувалися екологічна ситуація і природні якості землі.

Обмеження не виключають окремих правомочностей зі змісту права власності, а стискають, стримують власника в здійсненні суб'єктивного права. Обмеження права власності базуються на принципах встановлення виключно в інтересах загального блага, суспільного інтересу; на підставі й у межах закону; рівності всіх власників перед подібними обмеженнями; можливості судового заперечення вилучення державою майна з власності; справедливої компенсації державою власнику майнових втрат.

Загальні засади обмеження права власності містяться й у ст. 319 ЦК,

інших законах. Вихідним є положення про те, що власність зобов'язує. Це дозволяє передбачати в законодавстві можливості обмеження чи припинення діяльності власника або встановлення зобов'язання допустити обмежене користування його майном іншими особами. Обмеження права власності стосуються можливостей мати певні об'єкти на праві власності, порядку їх використання (це стосується насамперед земельних ділянок та житлових приміщень, які повинні використовуватися відповідно до їх цільового призначення) та утримання (наприклад, національних, культурних та історичних цінностей), інших особливостей здійснення правомочностей власника. Обмежують право власності також сервітути, емфітевізіс, суперфіцій (глави 32-34 ЦК).

Обмеження права приватної власності можуть передбачатися законами, виникати з договорів та встановлюватися судовими рішеннями.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стало можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

II. ПРАВО НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії

визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність.

Незважаючи на економічні доктрини та національні особливості їх втілення в правові форми функціонування економічних відносин, ринкова економіка базується на економічній багатоманітності з особливим акцентом на розвиток приватної власності на засоби виробництва, на свободі конкуренції і ціноутворення, ефективному механізмі державного регулювання економічних процесів. Рушійною силою ринкової економіки відповідно є підприємництво, як безпосередня, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку.

Таким чином, положення ст. 42 Конституції України системно пов'язані зі ст. 15 Конституції України щодо засад економічної багатоманітності; ст. 16 Конституції України щодо найважливішої функції держави – забезпечення економічної безпеки України; а також статтями 13 та 14 Конституції України щодо закріплення права власності на природні ресурси, які є одним із найважливіших засобів виробництва. Безпосередній, органічний зв'язок реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність має зі ст. 41 Конституції України щодо змісту та форм права власності, непорушності права приватної власності; ст. 43 Конституції України про право на працю та ст. 54 Конституції України щодо гарантій свободи творчості та захисту прав інтелектуальної власності. Саме реалізація права власності шляхом використання її об'єктів у підприємницькій діяльності як капіталу та реалізація права на працю, як обов'язкового фактора виробництва і відповідно ринкових економічних відносин, права на творчу діяльність і використання її результатів шляхом залучення об'єктів інтелектуальної власності до підприємницької діяльності утворюють необхідну і відносно автономну систему функціонування ринкових

підприємницьких відносин. Від практичної результативності цих відносин безпосередньо залежить реалізація одного з найважливіших конституційних прав – права на достатній життєвий рівень громадянина України, що зафіксований у ст. 48 Конституції України. Системність у співвідношеннях названих положень Конституції України об'єктивно вимагає утворення в її межах окремого структурного підрозділу – «економічної системи». Зміст положень ст. 42 Конституції України про право на підприємницьку діяльність визначає її центральне місце для регулювання економічних відносин ринкового типу, адже вони стосуються активної рушійної сили цих відносин – підприємництва.

Підприємницькі відносини втілюють у собі високу напругу одночасного співіснування приватних і публічних інтересів. Безмежна кількість соціальних конфліктів на цьому ґрунті та їх драматизм демонструє ступінь важливості, складності і відповідальності, що лягає на визначення правових форм реалізації підприємницької діяльності.

З одного боку, визнання законодавцем права на підприємницьку діяльність є визнанням ваги та ролі приватного інтересу, приватної мотивації, що спонукає до підприємницької діяльності. В свою чергу, право на підприємницьку діяльність з позиції пріоритету приватного інтересу реалізується через ключовий приватно-правовий феномен – свободу договору, як право укласти або не укласти угоду, самостійно обирати контрагента, визначати вид зобов'язання та параметри його окремих умов тощо.

З іншого боку, підприємницька, економічна діяльність є лише частиною суспільного життя і її здійснення супроводжується впливом багатьох інших, зокрема публічних, інтересів. Тому завданням забезпечення публічних інтересів з точки зору їх впливу на свободу підприємництва, свободу договору є необхідність обмеження можливостей реалізації вказаних свобод. Отже, забезпеченню свободи підприємництва є водночас і приватним і публічним інтересом у тому сенсі, що в умовах ринкової економіки підприємницька діяльність є головним чинником економічної життєдіяльності суспільства. Підприємницька діяльність є підґрунтям появи шах інших публічних інтересів, що виникають у цій сфері.

Саме тому право на підприємницьку діяльність, що суб'єктивно реалізується завдяки приватному інтересу через приватну мотивацію, є першочерговим публічним інтересом функціонування економічної системи як такої з усіма наступними соціальними сподіваннями щодо її результативності. Важливо враховувати, що спрямованість, інтенсивність та зміст і приватних, і публічних інтересів є мінливими, залежать від багатьох внутрішніх, а в умовах глобалізації світових економічних процесів – і зовнішніх чинників. Тому конфігурація суспільно прийнятного балансу цих інтересів постійно змінюється.

Важливо враховувати, що динаміка публічних та приватних інтересів у галузі підприємництва не дає можливості сформулювати баланс цих інтересів казуїстично. Тому завданням конституційно-правового регулювання є фіксація: ієрархії приватних і публічних інтересів; правових засобів їх реалізації та рівня законодавчого визначення правових наслідків неправомірної поведінки підприємців.

Стаття 42 Конституції України враховує у змісті своїх положень суперечність суспільних економічних відносин. Так, у ч. 1 цієї статті поряд з фіксацією права на підприємницьку діяльність включено застереження, що сферою його реалізації є тільки ті піди діяльності, що не заборонені законом. Законодавець вказав ні засоби обмеження – пряму заборону шляхом відсилання до тсточного законодавства. Важливо звернути увагу на те, що в цьому випадку Конституція України не вказує на зміст тих чи інших публічних інтересів, для врахування яких законодавчо можуть бути застосовані ці заборони. Відсутність посилання у Конституції України на можливість обмежень підприємницької діяльності поточним законодавством, керуючись тими чи іншими публічними інтересами, призводить до колізії з положенням ст. 64 Конституції України щодо того, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Наявність простого застереження у тексті Конституції щодо можливості заборонити або обмежити право на підприємницьку діяльність без посилання на визначений публічний інтерес, захист якого має бути підставою для таких обмежень, практичне призводить до безконтрольного обмеження поточним

законодавством наданого Конституцією України цього права, що не є допустимими.

Частина 2 цієї статті містить інший за юридичною технікою засіб обмежень – обмеження за колом осіб. Так «підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом». В цьому випадку Конституція України вказує на засіб обмеження права на підприємницьку діяльність через суб'єктний склад правовідносин, конкретний зміст якого визначається шляхом відсилання до поточного законодавства. Слід зауважити, ще групу суб'єктів підприємницької діяльності поряд із фізичними особами складають також юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що уособлюють у собі приватні інтереси їх засновників, якими первинно завжди є фізичні особи (за винятком випадків, коли засновником, наприклад, виступає держава або орган місцевого самоврядування). Водночас віднесення змісту ст. 42 Конституції України до розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» з точки зору конституційно-правового регулювання призвело до існування двох окремих режимів їх діяльності: для фізичних осіб – підприємців і для юридичних осіб.

В частині 3 ст. 42 Конституції України публічним інтересом, щодо забезпечення якого держава застосовує заборону на окремі види поведінки з боку підприємців, є необхідність підтримання економічної конкуренції як системного чинника функціонування ринкової економіки. Слід звернути увагу, що в цій частині ст. 42 Конституції України заборона сформульована у вигляді: прямої вказівки на перелік родових складів економічних, господарських правопорушень – зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірне обмеження конкуренції; недобросовісна конкуренція. Фактично ця норма також відсилає до поточного конкурентного законодавства, яке містить вичерпний перелік відповідних правопорушень. Слід звернути увагу й на те, що Конституція України не забороняє монопольне становище підприємця на внутрішньому ринку як таке. Це особливо важливо в умовах міжнародної конкуренції. Держава забороняє саме зловживання монопольним становищем, яке і утворює склад правопорушення. Однак види і межі монополії, що

відділяють правомірну монополію від забороненої, згідно із ст. 42 Конституції України визначаються законом.

Серед публічних інтересів, що є чинником публічно-правового регулювання підприємницької діяльності, – права споживачів на якість і безпеку товарів та послуг, що виробляються та надаються підприємцями

Очевидно, з точки зору послідовності застосування інструментів юридичної техніки законодавцю в цьому випадку також було б доцільно вказати на правові наслідки завдання шкоди споживачам та зробити відсилання до спеціального поточного законодавства.

Слід зазначити, що складність змісту економічних відносин, їх регулювання з боку держави вимагає застосування багатьох інших обмежень та заборон у підприємницькій діяльності. Ці обмеження, як правило, не пов'язані із заборонаю окремих видів діяльності або визначенням сфери державної монополії чи заборонаю окремим особам займатися підприємництвом або станом економічної конкуренції, або правами споживачів. Вони в першу чергу пов'язані з можливістю реалізації свободи договору, а саме через встановлення обмежень на укладання певних угод, звуження сфери диспозитивності у визначенні тих чи інших договірних умов, наприклад, платіжних, цінових, умов забезпечення зобов'язань тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополюючим становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність. IV. ПРАВО НА

ПРАЦЮ

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Право на працю є визначальним для групи соціально-економічних прав, і серед них – право працюючих на страйк з метою захисту своїх соціально-економічних прав та інтересів і право на відпочинок. На відміну від Конституції Української РСР 1978 року, де право на працю було пов'язане із гарантованим наданням роботи, у нині діючій Конституції воно сформульоване як свобода праці, що більшою мірою відповідає міжнародним стандартам. Так, статтею 23 Загальної декларації прав людини 1948 р. закріплено право на працю, на вільний вибір місця роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

Свобода праці, заборона примусової праці та дискримінації у сфері праці є одним з головних принципів регулювання соціально-трудових відносин. Свобода праці базується на свободі кожної людини у своєму розвитку (ст. 23 Конституції України), а не тільки у відносинах з використання праці. Тому її не

слід обмежувати правом вільно розпоряджатися робочою силою як економічною категорією, якимось майном. З правової точки зору свободу праці можна визначити як свободу від примусу до праці, можливість особи без зовнішнього впливу вирішувати питання – займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то де і якою саме. Практично це означає, що людина наділена виключним правом самій розпоряджатися своїми здібностями до праці; не можуть існувати як законні підстави для залучення до примусової праці; людина може вільно обирати вид та форму діяльності (робота за трудовим договором, підприємницька діяльність, робота у власному господарстві та ін.); не можуть у законодавстві встановлюватися підстави для відмови в прийнятті на роботу; в період виконання роботи за трудовим договором власник не має права вимагати роботу, не передбачену трудовим договором; розірвання трудового договору як з боку працівника, так і з боку роботодавця не може обмежуватись; для захисту порушеного права на свободу праці чи свободу трудового договору і працівник, і власник підприємства наділяються правом звертатися до компетентних органів влади (судової та адміністративної).

Держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безоплатне сприяння державними службами зайнятості в підборі відповідної роботи і працевлаштуванні згідно з покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних навчально-виховних закладів; безоплатне навчання безробітних новим професіям, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи (ст. 51 КЗпП).

Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян не тільки при

прийнятті на роботу, а й при зміні та припиненні трудового договору. Відповідно до ст. 22 КЗпП будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається.

Важливою гарантією реалізації права на працю є заборона необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу (ч. 1 ст. 22 КЗпП). З урахуванням практики необгрунтованою відмовою слід вважати: по-перше, незаконну відмову, причини якої належать до заборонених законодавством; по-друге, ту, що не належить до професійних та ділових якостей особи, яка приймається на роботу: по-третє, немотивовану відмову, тобто відмову без посилання на будь-які мотиви (в тому числі і законні). Наприклад, незаконною слід вважати відмову, пов'язану з порушенням принципу рівності людей, наголошеного Загальною декларацією прав людини та закріпленого у ст. 21 Конституції України, або пов'язану з досягненням пенсійного віку (ст. 11 Закону України від 16 грудня 1993 р. «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»).

Стаття 43 Конституції, забороняючи використання примусової праці, не дає її визначення. Відповідно до п. 2 Конвенції № 29 Міжнародної організації праці про примусову чи обов'язкову працю 1930 р. термін «примусова чи обов'язкова праця» означає будь-яку роботу або службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою якогось покарання, для котрої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Пленум Верховного Суду України в п. 12 постанови № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» вказав, що, оскільки використання примусової праці заборонено (ч. 3 ст. 43 Конституції), не можуть застосовуватися як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32, 33, 34 КЗпП, відомчих положень чи статутів про дисципліну

тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором, а також у разі виробничої необхідності або простою.

Належними умовами праці слід вважати справний стан машин, верстатів і пристроїв; належну якість матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх вчасне подання; вчасне постачання виробництва електроенергією, газом та іншими джерелами енергоживлення; своєчасне забезпечення технічною документацією. Здорові та безпечні умови праці – це додержання правил і норм з техніки безпеки, необхідне освітлення, опалення, вентиляція, усунення шкідливих наслідків шуму, випромінювань, вібрації та інших факторів, які негативно впливають на здоров'я робітників, і т. ін. (ст. 88 КЗпП).

Право на належні, безпечні і здорові умови праці реалізується через охорону праці як систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. Державна політика в галузі охорони праці спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням. Вона базується на принципах пріоритету життя і здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці; підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій та продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці; комплексного розв'язання завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм з цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони довкілля; соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; встановлення єдиних вимог з охорони праці для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності

незалежно від форм власності та видів діяльності; адаптації трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану; використання економічних методів управління охороною праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці, залучення добровільних внесків та інших надходжень на такі цілі, отримання яких не суперечить законодавству; інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці; забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій, об'єднань громадян, що розв'язують проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між роботодавцями та працівниками (їх представниками), між усіма соціальними групами під час прийняття рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях; використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці на основі міжнародного співробітництва (статті 1 та 4 Закону України від 14 жовтня 1992 р. «Про охорону праці» в редакції від 21 листопада 2002 р.).

Кабінет Міністрів України постановою від 10 жовтня 2001 р. № 1320 затвердив Національну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2001-2005 рр. Головною метою цієї програми є реалізація заходів загальнодержавного значення щодо створення належних, безпечних і здорових умов праці на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності шляхом виконання конкретних завдань з організаційного, матеріально-технічного, наукового та нормативно-правового забезпечення їх діяльності у сфері охорони праці, подальшого вдосконалення системи державного управління та нагляду за охороною праці. Приймаються відповідні акти і з питань забезпечення належних умов праці в окремих галузях, у яких, заданими Кабміну, зареєстровано найбільшу кількість постраждалих від нещасних випадків. Так, постановою Кабінету Міністрів від 6 липня 2002 р. 939 затверджено Програму підвищення безпеки праці на вугільних шахтах.

Державний нагляд за додержанням законодавства про працю та охорону праці здійснюється Державним комітетом України з нагляду за охороною праці як центральним органом виконавчої влади, Державним департаментом по

нагляду за додержанням законодавства про працю, який є органом державного управління, що діє у складі Мінпраці і підпорядковується йому, та іншими органами.

Для більшості населення України заробітна плата є основним або навіть єдиним джерелом для існування, і тому регулювання оплати праці є одним з найбільш важливих і розроблених у законодавстві. Працівник має право на оплату своєї праці відповідно до актів законодавства і колективного договору на підставі укладеного трудового договору (ст. 21 Закону України від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці»). Розмір заробітної плати може бути нижчим за встановлений трудовим договором та мінімальний розмір заробітної плати в разі невиконання норм виробітку виготовлення продукції, що виявилася браком, та з інших, передбачених чинним законодавством причин, які мали місце з вини працівника. Забороняється будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Статтею 22 цього Закону як гарантії дотримання прав щодо оплати праці встановлено заборону суб'єктам організації оплати праці в односторонньому порядку приймати рішення з питань оплати праці, що погіршують умови, встановлені законодавством, угодами і колективними договорами.

Розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням вартісної величини мінімального споживчого бюджету з поступовим зближенням рівнів цих показників в міру стабілізації та розвитку економіки країни; загального рівня середньої заробітної плати; продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов. Мінімальна заробітна плата встановлюється в розмірі,

не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу (ст. 9 Закону⁷ «Про оплату праці»).

Трудове право, визнаючи всіх суб'єктів трудових правовідносин рівними, закріплює єдність у правовому регулюванні соціально-трудова відносин. Разом з тим з урахуванням особливостей фізичного та психологічного стану неповнолітніх та жінок для них встановлюється спеціальне правове регулювання. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про охорону праці» забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт, пов'язаних з санітарним та побутовим обслуговуванням), а також залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підймання і переміщення важких речей, що затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі охорони здоров'я. Праця вагітних жінок і жінок, які мають неповнолітню дитину, регулюється законодавством. У статті 11 цього Закону встановлено заборону допуску неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Важливим застереженням є положення законодавства про те, що неповнолітні приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду.

Законодавством України встановлено систему гарантій реалізації цієї норми – від необхідності обмеження підстав припинення трудових відносин до порядку звільнення працівника та права оскарження в суд незаконного звільнення.

Головною гарантією від незаконного звільнення є те, що підстави

припинення трудових відносин вичерпно перелічені в законодавстві. Цей принцип ґрунтується на загальновизнаних правилах, встановлених у Конвенції

158 Міжнародної організації праці 1982 р. про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця (ратифікована 4 лютого 1994 р., набула чинності 16 травня 1995 р.). По-перше, підстави для припинення трудових відносин мають бути тільки законними, тобто передбачатися в законодавчих актах. По-друге, вони повинні бути пов'язаними зі здібностями чи поведінкою працюючого або викликаними виробничою необхідністю підприємства, установи чи служби. Стаття 5 цієї Конвенції встановлює, що законною підставою для припинення трудових відносин не є, зокрема, такі причини: а) членство у профспілці або участь у профспілковій діяльності в неробочий час або, за згодою підприємця, в робочий час; в) намір стати представником трудящих, виконання в теперішній час або в минулому функцій представника трудящих; с) подання скарги або участь у справі, порушеній проти підприємця, за звинуваченням у порушенні законодавства чи правил або звертання до компетентних адміністративних органів; d) раса, колір шкіри, стать, сімейний стан, сімейні обов'язки, вагітність, віросповідання, політичні погляди, національність або соціальне походження; е) відсутність на роботі в період перебування у відпустці по материнству.

Незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів ст. 172 Кримінального кодексу України кваліфікується як грубе порушення законодавства про працю і тягне кримінальну відповідальність.

Затримка виплати заробітної плати навіть на значні терміни не може перешкоджати праву працівника стягнути заборгованість по заробітній платі незалежно від часу. Відповідно до ч. 2 ст. 233 КЗпП у разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Затримка заробітної плати не завжди пов'язана з об'єктивними труднощами, і тому чинне законодавство встановлює відповідальності осіб, які без поважних причин не виплачують або затримують заробітну плату. Так, порушення встановлених термінів виплати заробітної плати, виплата її не в повному обсязі з боку посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності є адміністративним проступком (ст. 41 КпАП). Статтею 175 Кримінального кодексу України безпідставна невивплата заробітної плати більше ніж за один місяць, вчинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності, визнається злочином та карається відповідними санкціями. Але кримінальне покарання в цих випадках – не самоціль, і особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного

звільнення.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Економічні права та свободи людини і громадянина –це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

2. Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стато можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

3. Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

4. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-

структурну єдність.

5. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності,

реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

6. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.